

**Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
Інститут історії України НАН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Національний університет «Києво-Могилянська академія»**

**Голод в Україні у першій половині ХХ століття:
причини та наслідки
(1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)**

Матеріали
Міжнародної наукової конференції
Київ, 20–21 листопада 2013 р.

Київ–2013

Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.

Редакційна рада

Леонід Губерський, Сергій Квіт, Елла Лібанова, Валерій Смолій

Редакційна колегія

Мирослава Антонович, Геннадій Боряк, Олександр Гладун,
Станіслав Кульчицький

У збірці представлені матеріали конференції, на якій вперше всебічно розглянуті три найбільш руйнівні для українського соціуму голодомори, які відбулися у першій половині минулого століття. У першій частині розглядається загальна картина голодувань та її територіальні особливості, що створює всебічну картину перебігу цих трагічних подій. Друга частина присвячена розкриттю питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду. Третя частина присвячена методологічним підходам визначення та оцінкам демографічних втрат внаслідок голодоморів з їх диференціацією по різних територіях. Остання – четверта – частина акумулює в собі матеріали, у яких досліджуються соціально-психологічні наслідки голодоморів для українського суспільства.

Видання призначена для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблематикою голоду в Україні і небайдужий до майбутнього своєї країни.

Редакція:

Анна Радченко (укр., рос. мова)
Анна Гвелесіані (англ. мова)

Оригінал-макет:

Світлана Блащук

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ І ГОЛОД НА ДОНУ В 1932–1933 рр.

Б.А. Івченко
Харківський історичний музей
E-mail: bogdanio@mail.ru

Протягом 1932–1933 рр., як й у всіх інших хлібних районах СРСР, на Доні проводилося масове вилучення хліба. Ці заходи спричинили голод. При цьому повсюдно у ході вилучення хліба застосовувалися тортури та інші незаконні дії, наприклад: посадження в яму, інсценування розстрілів та інш. [1, С. 54, 56]. Так, в Плешаківському колгоспі два уповноважених товариші під час допитів колгоспників, аби дізнатися, де заритий хліб, застосовували тортури: «між пальців клали олівець і ламали суглоби, а потім одягали на шию мотузкову петлю і вели до ополонки в Дону топити» [1, С. 54]. Про подібні випадки М. Шолохов повідомляв у листі Й. Сталіну від 4 квітня 1933 р. У відповідь Сталін посилав М. Шолохову телеграму 16 квітня 1933 р., де просить повідомити розміри продовольчої допомоги, яку необхідно надати Вьошенському району. У цей самий день Шолохов пише Сталіну ще одного листа [2, С. 65]. 22 квітня Сталін у телеграмі М. Шолохову повідомляє: «Крім відпущених недавно сорока тисяч пудів жита відпускаємо додатково для вьошенців вісімдесят тисяч пудів усього сто двадцять тисяч пудів. Верхньо-Донському району відпускаємо сорок тисяч пудів» [1, С. 51]. Таким чином Вьошенському і Верхнедонському району була надана продовольча допомога житом. Однак повною мірою своє ставлення до хліборобів району Сталін розкрив у листі до М. Шолохова від 6 травня 1933 р. Сталін визнавав, що «іноді наші працівники, бажаючи приборкати ворога, б'ють ненавмисно по друзях і доходять до садизму», але в цьому самому листі зазначав, що «шановні хлібороби вашого району (і не тільки вашого району) проводили «італьянку» (саботаж!) і не проти були залишити робітників, Червону Армію – без хліба. Той факт, що саботаж був тихий і зовні нешкідливий (без крові), – цей факт не міняє того, що шановні хлібороби по суті справи вели «тиху» війну із Радянською владою... Звичайно, ця обставина жодним чином не може виправдати тих неподобств, які були допущені, як запевняєте Ви, нашими працівниками. І винні в цих неподобствах повинні понести належне покарання. Але все ж ясно, як божий день, що шановні хлібороби вашого району не такі уже нешкідливі люди, як це могло б здаватися здалеку...» [2, С. 68; 3, С. 34–35; 4, С. 26–27]. Як ми бачимо із цього листа, Сталін вважав, що хлібороби Вьошенського району спеціально ведуть «тиху» війну проти радянської влади.

За прикладом Вьошенського району станом на 24 січня 1933 р. ми можемо приблизно уявити масштаби застосування репресій у ході хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. на Дону. За даними, складеним М. Шолоховим для Й. Сталіна, дізнаємося про таке: усього населення в районі – 52069 осіб, із них під вартою, арештованих органами ОГПУ, міліцією, сільрадою тощо нараховувалося 3128 осіб, із них засуджено до розстрілу – 52 особи, засуджено на різні терміни – 2300 людей, виключено з колгоспів – 1947 господарств, виселено із будинків – 1300 господарств [1, С. 55]. У листі до Сталіна від 16 квітня 1933 р. Шолохов уточнює, що господарствам, виключеним із колгоспів, «не дають землі навіть на посадку овочів. За такого стану речей усі ці сім'ї явно приречені на голодну смерть <...>, штрафували і такі господарства (штрафували за невиконання норм здачі хліба – Б. І.), які ніколи не займалися сільським господарством і не були в полі (теслярі, чоботарі, кравці, печники та ін.)» [2, С. 65]. У цьому самому листі Шолохов повідомляв, що сім'ї засуджених за хліб виселяють на Північ. У донесенні Посольства Королівства Італії в СРСР від 27 травня 1933 р., яке було направлене в Рим, зазначалося, що козаків виселяють на Північ, Урал і Сибір [5, С. 156–157].

Однак будь-які виступи Шолохова на захист несправедливо скривджених колгоспників Вьошенського району місцеве керівництво сприймало як «захист кулацьких інтересів» [2, С. 80]. Для того щоб якось утихомирити активність Шолохова, начальник Вьошенського районного відділення НКВС Меньшиков навіть завів на Шолохова справу про викрадення у якогось Єланкіна рукопису «Тихого Дону» [2, С. 80].

Доречно пригадати, що саме на Дону і Кубані в 1932 р. була запроваджена в Росії система «чорних дощок», ініціатором введення яких став секретар Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б) Б. Шеболдаєв. На ці «чорні дошки» заносили назви станиць, що не виконали план хлібоздачі. Після занесення на такі «чорні дошки» всі товари з магазинів у станиці вивозили, станичну територію оточували військові, із місцевих активістів створювалися комітети сприяння (рос. «комсоды»), що вилучали весь наявний хліб у козаків, а крім того, покидати станицю населенню заборонялося [5, С. 147]. У період із листопада 1932 р. до січня 1933 р. (точної дати поки встановити не вдалося) на «чорну дошку» була занесена станиця Мешковська [6, С. 485], а на початку січня 1933 р. – станиця Боковська Вьошенського району [7, С. 2] на Дону.

Недосконалість системи підрахунку даних про сільське господарство в 1932–1933 рр., відштовхуючись від яких керівництво країни призначало плани хлібозаготівлі на території Північно-Кавказького краю (куди входила велика частина земель донських козаків), висвітлює стаття спеціального кореспондента газети «Ізвестія» Ізгоева. У цій публікації в «Ізвестіях» від 7 січня 1933 р. після поїздки до станиці Незамаєвської (козака станиця Північно-Кавказького краю, але заселена не донськими козаками), яка була до того часу занесена на «чорну дошку», автор зазначав, що «...ні районне керівництво, ні станичне, ні навіть колгоспні організації не знають точно ні

площ посіву, ні співвідношень культур, ні справжньої врожайності» [8, С. 2]. Указані дані місцевим керівництвом для виконання плану в основному завищувалися, що призводило до того, що призначалися і завищені норми хлібозаготівлі для цього району. У цій саме статті Ізгоев писав, що в деяких районах завищуються показники колективізації, і при перевірці ці дані виявилися такими, що не відповідають дійсності. Така ситуація, як нам здається, була характерна і загалом для країни, і для територій, населених донськими козаками зокрема.

На об'єднаному пленумі Московського обласного і міського комітетів ВКП(б) спільно із секретарями РК (районних комітетів) та активом Московської організації 17 січня 1933 р. із доповіддю виступив Л. Каганович. У цій доповіді він спробував перекласти провину за ситуацію, що склалася в країні із сільським господарством, на ворогів радянської влади, які засіли у правлінні колгоспів. Зокрема, його увагу привернула ситуація на Дону. У виступі він відзначив: «Під час поїздки по Північ. Кавказу в Каменському районі (район, де проживали донські козаки – Б. І.) мені довелося зіткнутися із колгоспом «Комінтерн», де 9 тисяч пудів хліба не обмолочених, близько 3000 пудів хліба розкрадено, тому що поклали хліб не в колгоспній коморі, яка була порожньою, а по індивідуальних коморах колгоспників. У чому ж справа? Виявляється, із 7-ми членів правління – 5 колишніх білогвардійців, які були підхорунжими в білій армії, в «активі» колгоспу – 14 підхорунжих» [9, С. 2–3]. Таким чином, Л. Каганович на прикладі одного донського колгоспу вину за продовольчі ускладнення перекладав на колишніх підхорунжих (перше козаке офіцерське звання).

Характеризуючи продовольчу ситуацію на Дону і взагалі у Північно-Кавказькому краї, М. Шолохов, що в той час жив у станиці Вьошенській на Дону, 30 квітня 1933 р. відверто писав своєму другу А. Солдатову: «Положення у нас залишається хрїновим. Це по всьому ПМК (Північно-Кавказькому краю – Б. І.). Із посівом провалилися, із харчами... уже краще не говорити. А можна коротенько і сказати: не тільки пухне люд, але й помирає. Принаймні, зараз незрівнянно важче, ніж в 1921–1922 рр.» [10, С. 9].

За допущений стан справ при вилученні продовольства покарання понесли деякі радянські працівники нижчої та середньої ланки, хоч, як уже відзначалося вище, позиція Сталіна із цього питання, яка породила перегини на місцях, абсолютно ясна: на його думку, хлібороби ведуть «тиху війну» проти радянської влади. У Вьошенському районі були засуджені Плоткін і Пашинський (керівник агітколони, спочатку засуджений 9 травня 1933 р. до розстрілу). За постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про Вьошенський район» від 4 липня 1933 р. «головна відповідальність за перегини <...> припадає на крайком. <...> ЦК ВКП(б) постановляє: <...> 2. Зняти т. Зіміна з поста другого секретаря крайкому і направити його в розпорядження ЦК ВКП(б). 3. Оголосити сувору догану т. Овчиннікову, зняти його з поста секретаря Ростовського горкому і заборонити йому на рік роботу в селі. 4. Оголосити сувору догану із попередженням тт. Плоткіну і Пашинському

і заборонити їм роботу у Вьошенському районі. 5. Усі інші заходи із покарання, винесені партійними і радянськими органами стосовно тт. Плоткіна і Пашинського, вважати анульованими» [2, С. 146–147]. Як бачимо, жоден із вказаних працівників у результаті не поніс серйозного покарання.

Загалом події 1933 р. на Дону в донесенні посла Італії до Риму від 20 червня 1933 р., характеризуються як «організований голодомор». Посол Аттоліко цілком справедливо повідомляв, що був здійснений раціонально організований голод шляхом заборони ввезення провізії в певні групи станиць, на певних територіях були конфісковані всі товари та їжа, а також депортовані на Північ козаки [5, С. 169–171], тобто посол перелічує всі ті заходи, які застосовувалися по відношенню до станиць, занесених на «чорну дошку».

Для прикладу того, як вплинули події 1932–1933 рр. на подальші настрої козацтва, наведемо слова обер-лейтенанта Сідорова зі 102 Донського козацького полку Вермахта, які публікувались в тогочасних козацьких газетах: «Нехай знають по інший бік фронту, що тут відроджується грізне Козацьке Військо. Звідси іде народ-месник, який пам'ятає «батьківське піклування» «великого і мудрого» в 1932–1933 рр.» [11, С. 38]. Пам'ять про голод і репресованих козаків у 1933 р. залишилася в козачому фольклорі, недаремно в одній із пісень козаків, які під час Другої світової війни билися у складі німецьких збройних сил проти радянської влади, були такі слова: «За поруганную церковь, / За расстрелянных отцов, / За погибших в 33-м (підкреслено мною – Б. І.), / За кубанцев за донцов» (пісня «Добровольці козаки», надруковано в «Козачих відомостях» за 1945 р. № 15–16) [12, С. 553].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Я видел такое, чего нельзя забыть до смерти» [письмо М.А. Шолохова И.В. Сталину от 4 апреля 1933 г.] // Родина. – 1992. – № 11–12. – С. 51–57.
2. Писатель и вождь. Переписка М.А. Шолохова с И.В. Сталиным. 1931–1950 годы : Сборник документов из личного архива И.В. Сталина / Сост. Ю. Мурин. – М. : Раритет, 1997. – 159 с.
3. *Граціозі А.* До читачів українського видання «Листів з Харкова» / Андреа Граціозі. // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 15–52.
4. *Закруткин В.* Цвет Лазоревый. Страницы о Михаиле Шолохове / В. Закруткин. – [Ростов-на-Дону] : Ростовское книжное издательство, 1965. – 82 с.
5. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. / упоряд. Андреа Граціозі; Італійський інститут культури в Україні. – Х. : Фоліо, 2007. – 255 с.
6. *Никитин В.* Казачество: Нация или сословие? / В. Никитин. – М. : Яуза; ЭКСМО, 2007. – 640 с.

7. 45 районов и областей Сев. Кавказа завершили хлебозаготовки // Известия. – 1933. – 3 янв.

8. *Изгоев Н.* Оперативный учет (от нашего специального корреспондента) / Н. Изгоев // Известия. – 1933. – 7 янв.

9. [*Каганович Л.М.*] Об итогах объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) : Доклад тов. Л.М. Кагановича на Об'єдиненом пленуме Московского областного и городского комитетов ВКП(б) совместно с секретарями РК и активом Московской организации 17 января 1933 г. / Л.М. Каганович. // Известия. – 1933. – 20 янв.

10. «Больно уж время любопытное». Письма М.А. Шолохова А.Д. Солдатову // Литературная Россия. – 1990. – 25 мая.

11. *Ленинов А.К.* Под казачьим знаменем в 1943–1945 гг. (материалы и документы) / А.К. Ленинов. // Кубанец. – [1991–1992?]. – № 2. – С. 34–51.

12. *Крикунов П.* Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма / Петр Крикунов. – М. : Яуза; ЭКСМО, 2006. – 608 с.